

Viljens frihet.

Av sekretær i Justisdepartementet TRYGVE LEIVESTAD.

Det urgamle filosofiske problem om mennesket har en fri vilje eller er helt ut årsaksbestemt, har i nyere tid i stadig sterkere grad beskjeftiget også rettstenkningen. Det er kommet inn i strafferetten med utdypningen av skyldbegrepet, og med dette etterhånden rykket inn i brennpunktet av den kriminalistiske diskusjon. Nogen enighet er man ikke kommet til. På den ene side står uforsonlige indeterminister der som *Birkmayer* hevder at »den som forneker den frie vilje, kan ikke finne nogen rettsgrunn for strafferetten«. På den annen side påstår determinister like bestemt at »Aarsagslovens ubetingede Gyldighed paa viljelivets Omraade er en nødvendig Forudsætning for at nogen skal kunne dras til Ansvar for hvad han har gjort«. ¹⁾ Tilhengere av den klassiske skole som holder på straff som gjengjeldelse og soning, støtter sig i almindelighet til indeterminismen, mens den positive skoles forkjempere som betrakter straffen som et middel til samfundets beskyttelse, gjerne anfører determinismen som et argument for sitt krav om behandling istedenfor gjengjeldelse. Det er neppe tvil om at i nyere tid determinismen har vært sterkest representert og kunnet telle de fleste fremtredende navn blandt Europas kriminalister — menn som *v. Lizst*, *Prinz*, *v. Hamel*, *Kraepelin*, *Lombroso*, *Ferri* o. fl. Men til gjengjeld har utvilksomt lovgivning og praksis vært tilbøielig til å holde sig til uttrykk som forutsetter en indeterministisk opfatning. Som den kjente amerikanske dommer *Cardozo* har sagt: »Rettsordenen har til denne dag vært ledet av en robust common sense som når dens problemer skal løses, bygger

¹⁾ O. Gjerdso. Determinismen og dens Konsekvenser s. 80.

på viljens frihet som en arbeidshypotese«.¹⁾ I enkelte totalitære stater har man imidlertid ikke nøiet sig bare med det, men uttrykkelig fastslått at det er indeterminismen man bygger på. Således heter det i det skrift hvori den tyske straffelovskommisjon redegjør for den kommende tyske strafferett: »For en heroisk innstilling overfor livet, dets oppgaver og fenomener som nasjonalsocialismen, kan det ikke være noget spørsmål om viljens frihet. Den horer ikke den som sier: jeg kan ikke annet. I enhver situasjon i livet roper den ut: jeg skal, jeg vil, jeg kan! Efter nasjonalsocialistisk opfatning er det viljen som beveger verden. Til ondt som til godt — til rett som til urett.«²⁾ Også Italia har tatt standpunkt for denne såkalle heroiske innstilling, og forkastet det bekjente radikale straffelovsulkast av *Ferri* som var helt ut i overensstemmelse med den positive skoles syn og determinismen.

I de nordiske land, hvor en slik autoritativ løsning av viljesproblemet forhåpentlig er utenkelig, kan man vel også si at uttrykksmåten i lover og praksis synes å forutsette viljesfrihet hos normale lovovertrudere. Lovgivningen har imidlertid gjort store innrømmelser overfor den positive skole, og her som annetsteds har determinismen stort sett vært den dominerende i den nyere teori. De fleste forfattere som tar standpunkt i striden, støtter determinismen. Uppsalskolen, som for tiden så sterkt preger nordisk filosofi med sine fremtredende representanter *Hägerström* og *Lundstedt* i Sverige og *Alf Ross* i Danmark, er en forbitret motstander av indeterminismen³⁾. Blandt kriminalister kan man

¹⁾ Cit. efter H. Schjelderup, Det amerikanske demokratis fremvekst under konstitusjonen. Tidsskrift for rettsvidenskap 1938 s. 163.

²⁾ Das kommende deutsche Strafrecht. s. 15.

³⁾ jfr. således Lundstedt: »In spite of the scientific rejection of the old dogma of free will, lawyers have never so far been able entirely to shake off this theory. In opposition to this dogma it must be pointed out that in our relations to the whole we are all merely puppets, so to speak, pulled to and from by threads invisible to the naked eye.« — Superstition or Rationality in Action for Peace. s. 26.

nevne navn som *Winge* og *Nissen* i Norge, *Thyrén* og *Kinberg* i Sverige, i Danmark *Torp* o. s. v. Men indeterminismen har dog fremdeles sine representanter: i Norge har således *Nicolai Harboe* på bredt grunnlag søkt å gjøre op både med positivismen og determinismen.¹⁾ Han har fått støtte av vår fremragende psykiatriker *Ragnar Vogt*²⁾ som har tatt til orde til forsvar både for viljesfriheten og opfatningen av straff som gjengjeldelse og soning. I en tale ved universitetes årsfest i 1936, har også professor *Castberg* tatt standpunkt for indeterminismen. I Danmark har *Grue Sørensen* i sin nylig prishelønte avhandling »Vor Tids Moral-skepticisme« rettet et meget skarpt angrep på determinismen.

Så skarpt som meningene i teori står imot hinannen, har det vært klart for mange at man måtte søke å komme til enighet om de praktiske resultater uten hensyn til den filosofiske strid. Dette var allerede *Ørsteds* standpunkt, og *v. Lizst* har i en berømt sats hevdet at »mer og mer trenger den erkjennelse igjennem at striden om viljens frihet er uten betydning for strafferetten«. Denne opfatning har funnet utbredelse innen begge leire³⁾, og mange søker derfor å begrunne sine resultater slik at de skal kunne antas ut ifra begge oppfatninger, eller de undlater helt å tilkjenne standpunkt i striden.⁴⁾

For den som ønsker å trenge dypere inn i strafferetten, og vil gjøre sig op en mening om straffens natur, dens hensikt og rettsgrunn, lar imidlertid ikke viljesproblemet sig så lett avvise. Skillet mellem de to motstridende opfatninger er vel det dypeste innen moralfilosofien, ja kanskje innen filosofien i det hele. For konsekvent tenkning betyr

1) Les Conditions Subjectives De La Culpabilité.

2) Etliske problemer.

3) jfr. Lundstedt: Der Streit um die sogenannte Willensfreiheit um Determinismus und Indeterminismus berührt den Bestand des strafrechtlichen Schuld begriffs nicht. »Die Unwissenschaftlichkeit der Rechtswissenschaft« II s. 37.

4) Nøitrale stiller sig Hagerup og Skeie i sine verker om straffere-ttens almindelige del.

det to diametralt motsatte syn på mennesket og dets stilling i verdenssammenhengen. Vel kan man fra begge standpunkter komme til samme praktiske resultater i meget, men de representerer dog to helt uforenlige livs- og verdensanskuelser. Bare probleblindhet kan få en til å tro at et kompromiss eller en syntese er mulig.

Historisk dukker spørsmålet om viljens frihet op allerede i den antikke filosofi, og da i etisk-psykologisk form. Dybden i problemet blev imidlertid ikke dengang klart fattet; dertil var også kjenskapet til naturlovene for innskrenket. De uttalelser vi har fra oldtidens store tenkere er derfor forsåvidt av mindre betydning; de tas da også til inntekt snart for den ene snart for den annen opfatning. Først i den unge kristne teologi blir problemet for alvor aktuelt og brennende, og da i etisk-religiøs form. Senere har det ikke holdt op å beskjeftige vesterlandsk tenkning. Formen har gjennom tidene skiftet. I våre dage er det særlig om hvorvidt viljens frihet er forenlig med naturvidenskapelig erkjennelse striden står. De skarpeste hoder har levert sine innlegg i debatten; på begge sider kan man telle rekker av de berømteste navn innen filosofi og enkeltvidenskaper. Snart har tiden hullet mer til den ene opfatning, snart mer til den annen. Særlig i forrige århundrede var det deterministiske syn i sterk overvekt, fremfor alt innen naturvidenskapelig orientert hold, og det manglet ikke da på dem som anså problemet for endelig løst.¹⁾ I den senere tid har imidlertid indeterminismen vært i fremgang igjen. De dyptgående grunnlagskriser som har rystet naturvidenskapene

¹⁾ jfr. således O. Gjerdsjø som avslutter sin bok: *Determinismen og dens Konsekvenser*, Oslo 1907, med følgende seiersikre konklusjon: »Ligesom Determinismen er i Overensstemmelse med den sunde Fornuft, saaledes bekræftes den af alle den moderne Videnskabs Resultater og Menneskeheden's samlede Erfaring. Den vinder mere og mere Indgang i Bevisthederne, efterhvert som Menneskene skrider fremad i Oplysning, Kundskab, aandelig Kultur og Moral, idet disse Magter overalt fortrænger Indeterminismens Spøgelse som al anden Overtro i Verden.»

i de siste år, og som ikke har latt selv en så eksakt disiplin som matematikken uten jordskjelv, har vist at man hadde gått utenfor deres virkelige kompetanse når man mente ved dem å kunne løse tilværelsens problemer. Naturvidenskapens menn er derfor — psykologene kanskje undtatt — blitt mere beskjedne, og forer ikke lenger så store ord om metafysiske problemer.

Faktisk er da forholdet det som ofte fremhevet at viljesproblemet ikke lar sig endelig løse. Hverken den »sunde fornuft« eller »den strenge videnskap« kan si et virkelig avgjørende ord, selv om det ofte forsøkes. Dertil fører problemet for langt utenfor grensene for mulig sikker viden. I virkeligheten er begge begreper, både determinisme og indeterminisme, i siste instans irrasjonale; de lar sig ikke helt ut fatte med tanken. En tro på det ene eller annet syn kan derfor ikke motbevises; ens standpunkt vil bero på et personlig valg. Alt man strengt objektivt kan gjøre, er å søke å stille problemet klart, og veie de argumenter som anføres etter deres sandsynlighetsverdi. Det synes kanskje lite, men mer kan man egentlig aldri gjøre overfor de helt grunnleggende spørsmål. Eftersom argumentene hentes ikke bare fra logikken, men også fra enkeltvidenskapenes resultater, er det naturlig at opfatningene gjennomgår forandringer med erkjennelsens fremskritt, og at snart det ene, snart det annet syn står sterkere. Litteraturen om viljesproblemet er imidlertid forlengst blitt hvad tyskerne kaller »uferlos«, og det er derfor neppe mulig å ha full oversikt over stillingen til enhver tid.¹⁾ Ofte føres derfor kampen mot forlengst opgitte og foreldede synspunkter og argumenter. Det er noget kriminalister ofte ikke kan frikjennes for; og ofte rober de en nokså kompromitterende mangel på filosofisk orientering, særlig angående problemets erkjennelsesteoretiske og ontologiske side.

Det første man må gjøre sig klart, er hvad det her menes

¹⁾ En oversikt over den overveldende litteratur finnes hos J. Fellin: Die Willensfreiheit. Zur Bibliographie des Problems, 1928.

med viljesfrihet. Ordet kan nemlig brukes i forskjellige betydninger. Særlig forveksles det lett med handlefrihet, det at man kan gjøre det man vil. I den betydning anerkjenner imidlertid også determinister viljens frihet, og det er derfor helt forfeilet når det mot dem hevdes at det er klart viljen er fri fordi man kan gjøre som man vil. Heller ikke menes her frihet i betydning av evne til å følge sin samvittighet, at man ikke ligger under for laster, at man kan sette sig ut over alle hensyn og bånd for å følge sin overbevisning o. l. Om frihet i disse og lignende betydninger behøver det ikke bestå nogen meningsforskjell. Det striden gjelder, er om man kan ville fritt, eller om viljen selv er bestemt av forutliggende årsaker. Den indeterministiske opfatning går i korthet ut på at når alle fysiske og psykiske forutsetninger og innvirkninger er tatt i betraktning, er viljen dog i siste instans ikke bestemt, men bestemmer sig selv. Der foregår et valg som ikke på forhånd er avgjort av de faktorer som spiller inn; under de samme vilkår vil et menneske kunne bestemme sig forskjellig. Determinismen derimot hevder at som alt annet i verden er mennesket undergitt en ubrytelig lovsammenheng hvor det ikke er pladss for nogen vilkårlighet. Med fullt kjenskap til alle faktorer vilde man kunne forutsi alle et menneskes handlinger, dets tanker og følelser like sikkert som en solformørkelse. Forestillingen om at man skulde kunne handle anderledes enn man faktisk gjør, er en illusjon. Som allerede *Spinoza* hevdet kommer frihetsfølelsen bare av at man ikke kjenner alle de faktorer som bestemmer ens valg, og så kaller man de ukjente fri vilje.

At disse standpunkter må lede til helt motsatte syn på etikkens vesen er klart. Efter den indeterministiske opfatning stiller moralen mennesket overfor normer som det kan følge eller la være å følge eftersom det vil. Å tilregne nogen noget som skyld eller fortjeneste er det samme som å si at han kunde ha handlet anderledes, bedre eller værre. Det man gjør fordi man er nødt til det, kan man hverken

roses eller lastes for; en dyd av nødvendighet er ingen dyd. Hverken moral eller strafferett i egentlig forstand rammer handlinger som er begått uten fri vilje; det som ligger utenfor et menneskes fri rådighet, ligger også utenfor enhver moralsk bedømmelse. Bare under forutsetning av frihet kan man tale om plikt og ansvar, om fortjeneste og skyld, om straff og belønning. Var viljen ufri, da var våre vanlige moralske begreper og vår strafferet meningsløse; i det minste fikk man slutte å tale om rettferdighet, skyld og soning i forbindelse med straffen.

I stor utstrekning innrømmer deterministene disse konsekvenser. Men også de anerkjenner det faktum at der er moralske normer som et normalt menneske føler sig forpliktet av og bedømmer sig selv og andre efter. Om mennesket i det enkelte tilfelle vil følge den moralske forpliktelse det har erkjent, avhenger av de motiver som gjør sig gjeldende for og imot, og av vedkommendes karakter. Heller ikke determinismen oppfatter mennesket fatalistisk som en passiv gjenstand for påvirkninger utenfra. Individet har sin egenart, sin karakter som det reagerer ut ifra. Karakteren og dens typiske utslag er det som er gjenstand for moralsk bedømmelse. Hvor den er satt ut av spillet ved tvang eller psykiske forstyrrelser er handlinger som gjøres ufrie; det vil si, de er ikke typiske for personligheten, og han bør da ikke dømmes efter dem. Karakteranleggene er medfødte som intelligens og andre evner. De kan utvikles og påvirkes ved opdragelse og innflytelse utenfra, og ved ens eget arbeid for det. Men ingen kan for den karakter han har fått og det miljø han lever i. Derfor kan en moralsk dom ikke bety at vedkommende kunde eller skulde vært anderledes enn han er, eller handle anderledes enn han gjør. Den betyr ikke mer enn når man sier at et dyr er ondskapsfullt eller snildt, at et tre er godt eller dårlig. Man konstaterer en kjensgjerning som ikke kan eller kunde være anderledes, selv om det nok i og for sig kunde vært ønskelig. Den moralske bedømmelse forutsetter ikke frihet mer enn

enhver annen vurdering. Mennesket inntar ikke ved sin vilje nogen særstilling i verden. Derfor er heller ikke nogen å rose eller laste for sine handlinger. Både straff og belønning kan bare rasjonalt forsvares som midler til å fremlokke gode og avverge skadelige handlinger i fremtiden. Rettferdig gjengjeldelse er et barbarisk begrep, og skyld og soning en meningsløs tanke annet enn som motiv til å handle bedre i fremtiden. Deterministene erkjenner fullt ut det faktum at alle mennesker har en forestilling om at de er frie, og at de føler ansvar for sine gjerninger. Den erkjenner også at disse oppfatninger er av stor praktisk betydning så det vilde være farlig om de forsvant. Karakteristisk er en uttalelse af filosofen *Külpe*: »trekker indeterminismen som metafysisk teori avgjort det korteste strå overfor determinismen ved logisk overveielse, som praktisk tro synes den av moralpedagogiske og rettslige grunner bent frem uundværlig«. ¹⁾ Men de kan dog ikke betrakte følelsen av frihet, valg og ansvar som annet enn en gavnlige illusjon, og må derfor betrakte moralsk dom og gjeldende strafferett som ugrunnet og meningsløs forsåvidt den bygger på tilregnelighet, skyld og soning. Derfor forlanger deterministene i almindelighet at strafferetten må bli en rent teleologisk videnskap. Straffen må utelukkende behandles som et middel i samfundets hånd til å avverge skadelige handlinger. Det prinsipielle skille mellom kriminalitet og andre former for manglende sociabilitet som sinnssykdom, alkoholisme etc. må falle. ²⁾

Determinismen kommer således åpenbart i strid med menneskets umiddelbare oppfatning av sig selv og den moralske

¹⁾ Einleitung in die Philosophie. 12. Aufl. s. 319.

²⁾ jfr. således v. Lizst som om sine synspunkter uttaler: »Er de berettigede, kan man ikke oprettholde den skarpe motsetning mellem avstraffelse av forbrytere og forvaring av sinnssyke.« Strafrechtliche Aufsätze und Vorträge, cit. efter Hagerups anmeldelse i Tidsskrift for rettsvidenskap 1906 s. 116. — Denne oppfatning kommer meget sterkt frem hos Olof Kinberg, Aktuella Kriminalitetsproblemer, og Varför bli människor brottsliga.

bevisthet som går ut ifra menneskets frihet og ansvar som en selvfølge. Derfor oppstår den først når man finner at friheten ikke er forenlig med den erkjennelse en dypere undersøkelse må føre til. Fra to hold er det særlig viljens frihet er blitt bestridt, fra religiøst kristelig synspunkt og fra naturvidenskapelig og psykologisk standpunkt.

Det som for den kristne teologi fra dens begynnelse av gjorde viljesfriheten problematisk, var vanskeligheten med å forene menneskets frihet og ansvar med Guds allmakt og allvitenhet. Hvis mennesket virkelig kunde ville og handle fritt, da skjedde der ting i verden som Gud ikke forut visste og vilde; da var mennesket selv en liten gud.¹⁾ Denne tanke var umulig, og Guds storhet syntes derfor å utelukke menneskelig frihet. Men på den annen side stod det urokkelig fast at Gud var god og verden ond. Gud var verdens skaper, men det vilde være bespottelig å anta at han hadde skapt den ond. Derfor måtte man anta at menneskene var frie, og selv hadde bragt det onde inn i verden. Gud måtte ha gitt menneskene evne til å velge forat de frivillig skulde velge det gode, men de hadde valgt det onde. Imidlertid var det umulig å forestille sig hvordan Gud skulde kunne skape menneskene frie, slik at det ikke vilde avhenge av de egenskaper han ga dem ved skapelsen hvordan de senere vilde handle, og ansvaret dermed falle tilbake på ham som skaper. Bare det vilde også stemme overens med hans allmakt og allvitenhet. Men hvis i siste instans Gud selv var ansvarlig, da var det umulig å tale om et ekte menneskelig ansvar, og da var dom og fortapelse en uhyrlighet, helt uforenlig med Guds godhet. Bare menneskelig frihet lar sig forene med synd og dom.

¹⁾ jfr. H. Groos, Die Konsequenzen und Inkonsequenzen des Determinismus s. 107. »Påstanden om evne til fri selvbestemmelse utspringer av menneskets drom om å være lik Gud.« — Også Wundt har i sin etikk hevdet at indeterminismen fører til hekastoteisme — flerguderi — som er uforenlig med sand religiositet. En lignende opfatning finnes hos Sidgwick. Anført hos O. Gjerdtsjø. Determinismen s. 166.

Tross spekulasjoner gjennom hundreder av år lyktes det ikke kirkens menn å finne en tilfredsstillende løsning. Problemet er i det hele ikke løselig. Menneskelig frihet og ansvar lar sig ikke forene med skaperens allmakt og allvitenskap, Guds godhet og rettferdighet er uforenlig med ufrihet og fordømmelse. Så har da de kristne moralfilosofert måttet velge; og valget har berodd på enten forestillingen om Guds storhet og majestet, eller følelsen av menneskets ondskap og skyld har vært den sterkeste.

I kirkens første tid var man tilbøielig til å holde på at mennesket måtte være fritt. Kirkefaderen *Augustin* derimot hevdet med ubønhørlig strenghet Guds allvitenskap, og at om enn mennesket hadde en viss frihet på jorden, så var dog dets endelige skjebne, frelse eller fortapelse, fra evighet bestemt. I oldkirken seiret dette syn i kraft av *Augustins* autoritet. Middelalderens skolastikere derimot hevdet bestemt menneskets frihet, men søkte mot all fornuft å forlike den med Guds allmakt. Deres indeterminisme er senere blitt enerådende i den katolske kirke som sogar har truet dem som forfektet determinismen, med ban ved en beslutning av Trienterkonsiliet. De store reformatorer derimot, *Wiclif*, *Luther*, *Zwingli* og *Calvin* hevdet avgjort det deterministiske syn. Den siste optok uavkortet Augustins predestinasjonslære. For *Luther* var ikke den avgjørende, men det at mennesket ikke av sig selv kunde beslutte sig til det gode, det kunde bare skje ved Guds uforskylte nåde. Annet vilde bety at mennesket kunde fortjene sin frelse selv ved tro og gode gjerninger. Men også *Luther* måtte innse det umulige og selvmotsigende i dette standpunkt. Når han skal forklare hvordan Guds allmakt og godhet lar sig forene med det onde i verden, gir han det for all protestantisk teologi så karakteristiske svar at det er uforklarlig, det går langt over menneskelig forstand. Forstanden er i det hele utilstrekkelig til å fatte Guds visdom og det som horer troen til. — Svaret kan være fullt riktig; virkeligheten behøver slet ikke være forståelig for menneskeforstand — er

det vel heller ikke. Men løsningen er intellektuelt utilfredsstillende; det er vanskelig å slå sig til ro med den, og den kan ikke hindre at problemet er en evig anstøtssten for religiøse grublere. Som filosofen *Nicolaï Hartmann* sier: »derfor er atter og atter av de dypeste religiøse naturer mot all fornuft og all forstand den religiøse frihet blitt hevdet, menneskets frihet overfor Gud. Riktignok bare hevdet, for bevis kan det ikke være tale om. Uten sacrificium intellectus kan man ikke anta den.«¹⁾

Gjennomgående har man vel innen protestantismen slått sig til ro med at problemet er uløselig, og opgitt å filosofere større over det. Men eiendommelig nok står den protestantiske etikk nu i det store og hele på tross av reformatorene på indeterminismens standpunkt. Viljens frihet betraktes som en helt nødvendig forutsetning for kirkens lære om synd og dom, og dermed om frelse og forløsning. Ofte stemples sogar determinismen som ukristelig og umoralsk, et menneskelig forsøk på å vri sig unda ansvar og skyld.²⁾ Så sterkt er den religiøse side av viljesproblemet efterhånden kommet i bakgrunnen for den naturvidenskapelige. Denne fiendtlighet mot determinismen har også rammet den positive skole i strafferetten som fra konservativt teologisk hold ofte ses på med uvilje som bløtaktig og amoralsk i sin grunninnstilling.

I den nyere tids stadig mer naturvitenskapelig innstilte filosofi blev viljesproblemet avkledd sin religiøse drakt, og i Guds allmakts sted trätte de altbeherskende naturlover. Mens for spørsmålet gjaldt om menneskets frihet lot sig forene med Guds plan og styrelse, blev problemet nu om menneskelig vilkårlighet var forenlig med loven om årsak

¹⁾ Ethik. s. 712.

²⁾ Den religiøse determinisme har dog også sine representanter; jfr. således Reinhold Groos, Wertethik oder religiöse Sittlichkeit s. 99: »Den kristelige etikk gjør sig det som oftest ikke tilstrekkelig klart at den indeterminisme som den mener å måtte hevde i en eller annen form på den annen side med nødvendighet tvinger den inn i en irreligiøs holdning.«

og virkning. Dette spørsmål hadde meldt sig med stigende styrke efterhvert som kjenskapet til naturens absolutte lovmessighet var gått frem. De to hovedretninger innen den nyere tids filosofiske etikk, den engelske empirisme og den kontinentale rasjonalisme inntok fra første stund i det store og hele motsatte standpunkter. I England opstillet *Hobbes* omkring midten av det 17de århundrede satsen: *libertas non est volundi sed quae volumus faciendi* — friheten består i å kunne handle som man vil, ikke i å ville fritt. Viljen var bestemt av de innvirkende motiver, og det sterkeste av dem måtte alltid seire. Denne psykologiske determinisme blev senere den fremherskende i engelsk moral-filosofi, særlig i utilitarismen; helt enerådende blev den dog aldri. — I den kontinentale rasjonalisme søkte man derimot å hevde viljens frihet på tross av alle naturlover. At mennesket var fritt syntes å være en ubestridelig kjennsgjerning og en nødvendig forutsetning for all moral og sandhetserkjennelse, hvor meget enn videnskapens resultater syntes å trekke i motsatt retning. Man hevdet derfor at overfor mennesket kunde årsakslovene ikke ha sin fulle gyldighet. Mennesket var hvad man kalte »naturens frigivne« (Herder). I vidløftige metafysiske systemer hvor vanskelighetene nesten druknet i sinnrike konstruksjoner forsøkte man å forlike frihet og årsakssammenheng. Indeterminismen kjempet imidlertid på vikende front, og innen strafferetten lød stadig sterkere i opplysningstiden påstanden om at gjengjeldelse var barbari fordi den forutsatte en frihet mennesket ikke eiet. Man reiste sig i energisk opposisjon mot den religiøst-moralske vurdering i strafferetten.

I det virvar av metafysikk og naturvidenskap viljesproblemet efterhånden var kommet i, skapte *Kant* orden og brakte i tilspisset form til klarhet hvad spørsmålet måtte dreie sig om: I verden slik som vi kjenner den er alt behersket av årsakslover. Mennesket som lever i denne verden, kan ikke stå utenfor årsakssammenhengen. Det kan overhode ikke virke uten som årsak, Spørsmålet blir da om

mennesket selv ikke er helt ut årsaksbestemt, men kan være første årsak. *Kant* løste problemet på erkjennelsesteoretisk basis: Den verden vi erkjenner, er kun verden slik som vi kan sanse, erfare og tenke den. Det er den subjektive forestilling om verden, som *Ding für mich*. Hvad der ligger til grunn for våre forestillinger, *das Ding an sich*, vil vi aldri kunne få tak i fordi vi aldri kommer over subjektivitetens begrensning. Vår forstand og tenkning er behersket av årsaksloven, den er en forstandskategori. Den finnes i vår hjerne, ikke i tingene selv. Hvordan de egentlig er, kan vi ikke vite. Om de er behersket av årsakslover vet vi ikke, og kan intet vite. Således kan vår videnskapelige erkjennelse ikke si oss om vi har en fri vilje eller ikke. Sålangt vår erkjennelse går, er mennesket utvilsomt behersket av lover — som gjenstand for erkjennelse — *Ding für mich*. Men hvordan det er som *Ding an sich* kan vi ikke videnskapelig teoretisk erkjenne. Men praktisk kan vi oppleve det. Samvittigheten uttaler daglig sitt: du kan og du skal. Vår praktiske fornuft postulerer viljens frihet for å få mening i tilværelsen. — Det er således en empirisk psykologisk determinisme, forenet med etisk metafysisk indeterminisme som blir *Kants* standpunkt.

Kants løsning spilte en avgjørende rolle for den tyske idealisme, og den hevdes med forskjellige modifikasjoner fremdeles av den nykantianske skole.¹⁾ Sammen med hans lære om individets absolutte egenverdi som gjør at det alltid er mål i sig selv og aldri må fornedres til blott mid-

¹⁾ Såvel N. Harboe som Grue Sørensen bygger sitt indeterministiske syn på *Kant*. Også v. Lizst synes å anerkjenne den kantianske opfatning, men hevder at da rettsvidenskapen kun behandler det empiriske menneske, der også efter *Kant* er årsaksbestemt, må den bygge på determinismen. Hans tilhenger, rettsfilosofen Gustav Radbruch, forhenværende tysk justisminister, nu landflyktig, har av *Kants* sontring mellem mennesket som *Ding für mich* og som *Ding an sich* trukket den eiendommelige konsekvens at man må betrakte sig selv som fri, alle andre som årsaksbestemte, jfr. *Einführung in die Rechtswissenschaft* s. 95.

del, kom den til å spille en betydelig rolle i strafferetten, og man kan vel si også til å prege straffelovgivningen på tross av determinismens fremtredende representanter blandt tidens kriminalister som *Feuerbach* o. a.

Bygget som den er på erkjennelsesteoretisk kritisisme har *Kants* løsning imidlertid ikke gyldighet for dem som ikke deler dette standpunkt, således vanskelig for den rene idealisme og slett ikke for realismen, som er den almindelige ufilosofiske opfatning alle rent umiddelbart bygger på. Historisk brøt også hans retning og hele den tyske idealisme sammen for midten av det forrige århundrede, ikke egentlig på grunn av nogen teoretisk fallit, men simpelthen fordi man vendte den ryggen, optatt som man var av naturvidenskapenes veldige fremskritt. Disse mente man skulde kunne løse viljesproblemet ved å opklare den urgamle gåte om sammenhengen mellom legeme og sjel. Man fastslo at samme årsak alltid måtte ha samme virkning, og energiens konstans, og antok på grunnlag herav at det materielle måtte danne et sluttet hele, uten mulighet for påvirkning utenfra. I det menneskelige legeme måtte alle bevegelser i muskler, nerver og hjerneceller ha fysisk-kjemiske årsaker. Det psykiske, vilje, tanke og følelse kunde umulig påvirke legemet for de var ikke materielle og hadde ingen fysisk energi. Så langt ifra at vilje og fornuft styrte legemet, måtte man anta at det psykiske var bestemt av det fysiske. Tanker og følelser kunde bare være bivirkninger av hjernemolekylenes bevegelser. »Som nyrene utskiller urin, utskiller hjernen tanker« lød en bevinget sats fra den tid. Denne mekaniske determinisme blev fort populær, og den har stadig fått vann på sin mølle ved hver ny oppdagelse av det sjeleliges avhengighet av det legemlige — således ved lokalisasjonen av bevissthetsfunksjoner som hukommelse, tale o. l. til bestemte steder i hjernen, og ved oppdagelsen av de indresekretoriske kjertlers betydning for sjelsutviklingen. Teorien forklarer imidlertid ikke på nogen måte hvordan det kan gå for sig at det fysiske kan ha

psykiske, altså ikke-fysiske virkninger, og uten at det påvirker materiens energi. Det er i sig selv ikke forenlig med loven om adækvans mellom årsak og virkning og energiens konstans. At det må være en sammenheng mellom det legemlige og sjelelige er imidlertid klart. Men det er umulig å forklare det sjelelige ensidig ved det legemlige. Å forestille sig et menneskes tanker og følelser bare skulde være produktet av fysokjemiske reaksjoner akkurat som en veskes gjæring eller en kules fall, er for fantastisk. Da måtte en ærekrenkende skrivelse bli til ved at fysokjemiske reaksjoner i injuriantens legeme fikk hans hånd til å gripe en penn og gjøre bevegelser med den på et papir. De tanker og følelser som ledsaget handlingen, måtte ikke anses som dens årsak men som bivirkninger. Hos leseren av injurien måtte ikke de forestillinger som blev vakt betraktes som fremkalt av injuriens tankeinnhold, bare som en bivirkning av det inntrykk snirklene på papiret gjorde på hans synsapparat. De forskjellige følelser som grep en mann som fikk beskjed enten om at en venn eller en uvenn var død, måtte ikke betraktes som et resultat av budskapets innhold, men av forskjellen i de lydbølger som nådde hans trommehinde eftersom det var venn eller uvenn som blev uttalt. — Så urimelig som denne rent materialistiske opfatning synes — for en umiddelbar naturlig betraktning setter den forholdet på hodet — så var den allikevel den fremherskende innen naturvidenskapen helt til den aller siste tid, og den har fremdeles sine representanter.¹⁾ I det hele dannet forholdet mellom det psykiske og det fysiske et hovedproblem i psykologien helt inntil for en menneskealder siden, da psykoanalyse og dybdepsykologi vendte interessen mot andre og fruktbare felter. Uten at problemet på nogen måte er

¹⁾ Denne mekaniske materialisme må ikke uten videre slås sammen med den historiske materialisme eller Marxismen. Marx selv tok bestemt avstand fra den, hans teori er heller ikke materialistisk i egentlig forstand, da den erkjenner at tanker og ideer også spiller en avgjørende rolle.

løst, synes man å anta som en kjensgjerning den naive naturlige opfatning at ikke bare det legemlige påvirker det sjelelige men også omvendt det sjelelige det legemlige. Det ene synes ikke mer urimelig enn det annet. Men hvordan denne vekselvirkning foregår, det vet man fremdeles ikke stort mer om enn da for 300 år siden *Descartes* for alvor begynte å gruble over problemet. — På strafferetten har den materialistiske determinisme ikke øvet nogen merkbar innflytelse. Den går uten videre ut ifra at følelse og vilje er årsak til handlinger, og samtidig selv påvirkes av fysiske forhold.

Den moderne biologi har imidlertid vist oss at en slik uforklarlig vekselvirkning ikke er noget særeget for forholdet mellom sjel og legeme. Selv ikke det aller enkleste liv, en amøbe eller plantes, lar sig forklare ved den fysokjemiske årsakslov. Vistnok gjelder den uinnskrenket for alle organismer. Man kan overalt iaktta overensstemmelse mellom årsak og virkning, og at energien bevares konstant. Ingen organisme kan avgi mer energi enn den tilføres. Men dette er ikke tilstrekkelig til å forklare livets utvikling og former. Hvordan planter og dyr får sine bestemte skikkelser ved de fysokjemiske processer som foregår ved deres utvikling, er dermed like uopklart. Bare den anorganiske natur kan muligens forklares helt ut ved kausallover, ikke den organiske.¹⁾ Man må derfor anta at det organiske danner et trinn med en egen høiere lovmessighet som står over det anorganiskes lover. Disse siste gjelder vel for det organiske som for det anorganiske; man kjenner intet brudd på årsaksloven. Men den er ikke den eneste lovsammenheng, og heller ikke den øverste. Akkurat som mennesket, sam-

¹⁾ Om det anorganiske helt ut lar sig forklare kausalt, eller man også må regne med finale momenter, er omstridt i moderne naturvidenskap. — Forøvrigt er kausallover ikke den elementæreste; under den står de matematiske forhold, og kanskje andre lovsammenhenger. Herom se Nicolai Hartmann, *Ontologie og Ethik*, kap. 71, som nærværende fremstilling i stor utstrekning bygger på.

tidig som det er bunnet av naturlovene, ved å følge dem kan gjøre dem til sine tjenere, må alt liv følge de fysisk-kjemiske lover; men samtidig følger det sine egne høiere livslover, som bruker de lavere fritt som middel for sig. Fysikken og kjemiens lover danner et grunnlag for planter og dyrs liv, men de forklarer ikke deres brokete mangfoldighet, og heller ikke den enkelte organismes oppståen, dens blomstring, befruktning, forfall og død. Å utforske de særegne lover for livsprocessene er biologiens oppgave.¹⁾

Går man et trin høiere til bevissthetslivet, blir det enda mer klart at det ikke er årsaksloven i egentlig forstand som her er rådende. Mellom bevissthetsforestillinger hersker intet som kan sammenlignes med loven om adækvans mellom årsak og virkning og energiens konstans. At også bevissheten har sine spesielle lover er utvilsomt; dem er det psykologien søker å utforske. Like sikkert er det imidlertid at det er umulig å sammenfatte de psykologiske lover vi kjenner i en enkel formel som årsaksloven. Når man i det hele taler om psykisk årsak og virkning, må man være klar over at det er i en helt annen forstand enn når det gjøres i de eksakte naturvidenskaper; man skulde vel også heller kalle det grunn og følge. Den psykologiske virkning av en ide, som kan beherske en person eller et folks liv, er ikke noget som kan sammenlignes med virkningen av et støt mot en kule eller blanningen av vesker. Tiltross for at det ofte nok har været gjort, er det like meningsløst å anvende naturvidenskapelige årsakskategorier på bevissthetslivet, som å ville anvende psykologiske lover på den anorganiske natur, eller etiske begreper på triangler og kva-

¹⁾ jfr. Hartmann, *Ontologie* s. 9: »Vi kjenner såvel kausalsammenheng som finalsammenheng. Ingen av dem passer riktig for livsprocessen. Her åpner sig det store hull i vår erkjennelse: den særegne determinasjonstype som gjelder for livet kjenner vi ikke. Det er grunnen til at i vår forestilling om det levende stadig final- eller kausalforestillinger trenger sig frem og fordunkler den kjensgjerning at det særegne for livsprocessene er og blir en metafysisk gåte.«

drater. Som den tyske rettsfilosofis nestor, *Rudolf Stammler*, med utrettelig energi har søkt å hamre inn i bevistheten, lar den bevisste handling sig bare forstå som det noiaktlig motsatte av årsak og virkning, nemlig som middel til mål. Først bestemmes målet, derefter velges midlet; det vil si, man velger en årsak der fremkaller ens mål som virkning. I stedet for at ellers årsaken blindt fremkaller virkningen, bestemmes her årsaken av den virkning man ønsker å opnå.

Bare stykkevis kjenner man de lover som gjelder bevis-thetslivet. Strengt tatt vet man ikke engang om det i sin helhet er undergitt en rasjonal lovsammenheng. Men all psykologi bygger på den forutsetning at der hersker bestemte sammenhenger mellom alle bevis-thetsytringer. Og nogen grunn til å tro annet er det heller ikke, selv om det fra indeterministisk hold ofte er påstått at de psykologiske lover ikke kan gjelde absolutt. Spørsmålet er bare om denne psykologiske lovmessighet er det øverste, eller om også den danner grunnlag for en høiere art determinasjon, den frie vilje, på samme måte som det anorganiske danner grunnlag for det organiske, og det organiske igjen for det psykiske. Den moderne psykologiske determinisme benekter det. Den hevder at over de psykologiske lover står der ingen annen art determinasjon. Den menneskelige vilje som indeterministene mener skulde slå over det psykologiske, er selv bare et rent psykologisk fenomen og intet mer. Viljen bestemmes i ethvert tilfelle helt ut av de psykologiske motiver som gjør sig gjeldende, drifter og lyster, forestillinger og ideer, vaner og suggestjoner o. s. v. Viljen er egentlig ikke annet enn det til enhver tid seirende motiv.¹⁾

¹⁾ jfr. Kinberg, Varför bli människor brottsliga: »Rent teoretiskt finnes det intet undantag från regeln att varje brott är en produkt av I, individualitet, och M, miljö. Visserligen finnes ännu en och annan som tror att mänskliga handlingar kunna bestämmas av en tredje faktor, nämligen själens fria beslut, men de höra till den kategori om vilken Spinoza säger att de »sova med öppna ögon«.

Nu er imidlertid den psykologiske lovmessighet utvilsomt ikke den eneste som gjelder for bevislhetslivet. Var den det, måtte all videnskap kunne reduseres til psykologi — noget psykologismen forøvrig er tilbøielig til. At det ikke er mulig, vil man særlig lett kunne se i logikk og matematikk. Likesom alle legemlige bevegelser må følge fysikkens lover, må all tenkning følge psykologiske lover; derom kan det neppe være tvil. Men om alle legemsbevegelser f. eks. er behersket av tyngdeloven, bestemmer den dog ikke hvorhen man skal bevege sig, eller hvordan, stygt eller vakkert. Uten at den et oieblikk brytes, gir den spillerum for krefter av forskjellig art, som under dens herredømme former bevegelsene. På samme måte med tenkningen; den må alltid følge psykologiske baner; men det man på den måte tenker, kan like godt være ulogisk som logisk. For å være logisk må tenkningen tilfredsstille visse formale krav som intel har å gjøre med de psykiske forhold og prosesser hvorved den er kommet istand. Likedan med matematikken; tankene hos den som regner en opgave, må nok alltid følge psykologiske baner, men derfor kan man like godt regne galt som riktig. Ved bedømmelsen av logisk eller matematisk riktighet er de psykiske lover uten betydning. For at overhode matematisk eller logisk tenkning skal komme istand, må psykologiske forutsetninger være tilstede. Men det betyr ikke mer enn at jo også biologiske og fysokjemiske forutsetninger må foreligge. Man kan ikke forklare logisk eller matematisk riktig tenkning som produkt av de psykologiske forhold hvorunder den er opstått, mer enn man kan forklare den ved de kjemiske reaksjoner som foregår i den tenkendes hjerne. Den logiske og den matematiske lovmessighet må altså i forhold til den psykologiske danne et selvstendig og høiere trin. — Heri ligger det avgjørende argument mot enhver psykologisme som tror at psykologi kan være en grunnleggende videnskap. Uten logikk, uten regler om rett og gal tenkning var enhver videnskap, også psykologien selv umulig.

På lignende måte som med logikk og matematikk, forholder det sig med etikk, og til en viss grad med rett. Enhver viljesytring, enhver tanke og handling følger ubetinget de psykologiske lover, men det er ikke derfor sikkert at den stemmer med etiske og rettslige normer. Ingen kan råde fritt over hvad han skal anse for moralsk eller umoralsk, mer enn man fritt råder over om en matematisk setning er riktig eller ikke. Som matematikk og logikk har det etiske sin gyldighet uavhengig av det psykologiske, over det. De etiske normer — igjen som logikk og matematikk — er åpenbart ikke en art naturlover som de psykologiske, slik at mennesket må følge dem; man handler snart moralsk, snart umoralsk. Spørsmålet er bare hvordan det foregår, om mennesket selv er herre over hvorvidt det skal handle moralsk eller ikke. Enten kan man anta at mennesket er helt ut determinert av de psykologiske motiver som gjør sig gjeldende slik at det ikke kan for om dets årsaksbestemte handlinger stemmer med de etiske normer eller ikke. Eller man kan anta at mennesket har evne til å rette sin vilje efter moralens krav, eller la det være ettersom det vil. Det første er determinismens, det siste indeterminismens standpunkt. Og her er det retningene med nødvendighet må skilles. Mens det kan være full enighet om at mennesket som naturvesen er undergitt naturlover, og at dets bevissthet er behersket av psykologiske lover, hevder indeterminismen videre at mennesket i sin frie vilje har en personlig determinant som står over bevissthetslovene, og ikke mot, men gjennom dem fritt kan følge de moralske normer eller la det være. Som naturlovene kan betraktes som midler for mennesket til å beherske naturen, er de psykologiske lover også midler for den personale vilje som idet den følger dem, behersker bevissheten. Heri ligger menneskets egenart, det som skiller det fra alle andre bevisste skapninger. Nærmere beskrive denne personale frie vilje i dens forskjell fra den psykologiske, kan vi imidlertid ikke. Dens vesen er nødvendigvis irrasjonalt, fordi forstanden

ikke kan fatte noget som ikke har årsak. Det er en svakhet, men det er intet avgjørende argument imot den fri viljes eksistens. Ingen har heller kunnet angi hvad liv er, og dog er dets eksistens utvilsom. Heller ikke er det mulig nærmere å forestille sig hvordan den frie vilje skal kunne virke på bevisstheten. Men det er dog ikke eiendommeligere enn at man ikke vet hvordan det er mulig at legeme og sjel gjensidig påvirker hverandre.¹⁾

Så innskrenket som kjenskapet til bevissthetslivet i virkeligheten er, må det være klart at det er umulig å fore noget avgjørende bevis. Både determinisme og indeterminisme er forsåvidt bare hypoteser. Men så meget turde dog også være klart, at det intet er i det vi kjenner til av lovsammenheng i tilværelsen som strider imot antagelsen av en fri vilje i den form som her angitt. Ontologisk er viljesfrihet derfor fullt ut mulig. Når man tidligere mente å måtte benekte det, var det fordi man mente at hele tilværelsen i sin helhet var behersket av en eneste lovsammenheng, den naturvidenskapelige årsakslov. På et primitivt trin gjør menneskene den feil å tenke sig alle ting i analogi med sig selv, som utstyrt med bevissthet og handlende efter plan og hensikt. På lignende måte har man særlig i forrige århundrede gjort den akkurat motsatte feil å tenke sig alle ting i analogi med den døde natur, som virkende bare efter blinde årsakslover. Indeterministene dengang mente derfor — og mange mener det ennu — å måtte hevde at der var brudd på årsakslovene, at de ikke hadde full gyldighet overfor menneskene; en helt uholdbar opfatning i strid med all erkjennelse. Ved opdagelsen av at det ikke er en enkelt lovsammenheng som behersker hele tilværelsen, men at den er

¹⁾ Ved å anerkjenne en irrasjonal metafysisk vilje som determinant over det psykiskes lovmessighet, åpner man en mulighet for også å anerkjenne annen innvirkning og inngripen i det psykiske av metafysisk art, uten at det behøver å bety noget brudd på de psykologiske lover. — Hvorvidt dette betegner en styrke eller svakhet, vil bero på ens egen opfatning av religiøse fenomener og erfaringer.

delt i trin med hver sin lovmessighet, som riktignok gjelder uten undtagelse og uten brudd, men lar sig benytte av det neste høiere trin som slik bygger på det lavere, er det sterkeste argument mot viljesfriheten bruddt. Erkjennelsen av trindelingen gjør det fullt forståelig at det kan være en fri vilje som overste determinant, over den psykologiske lovmessighet, likedan som denne står over de biologiske lover, og disse igjen over de fysokjemiske. Men den beviser selvsagt ikke at det også er slik; bevis er i siste instans utelukket. Alt man videre kan gjøre, efter å ha vist at indeterminismen ontologisk er like mulig som determinismen, er å prøve hvilken som er den mest sandsynlige ved å undersøke hvilken som best lar sig forene med viljelivets fenomener.

Det første fenomen som her kommer i betraktning, er selve frihetsbevisetheten, følelsen av at man bestemmer sig selv. Det er en følelse som alltid følger et normalt menneske, selvom det i teori aldri så meget hylder determinismen. Ikke så at den alltid er bevisst; men såsnart man tenker over hvad man har gjort eller vil gjøre, er den der tydelig. Da faller det en aldri inn annet enn at man bestemmer sig fritt. Og den samme frihet forutsetter man som en selvfølge hos andre normale mennesker; i straffelovene kommer denne forutsetning også tydelig til uttrykk. Fordi man føler sig fri, tillegger man sig også ansvar for sine handlinger, for dem man har gjort og dem man vil gjøre. Ansvarsbevisetheten er ikke bare som frihetsfølelsen en forestilling som ledsager menneskets handlinger, den virker direkte medbestemmende på dem. Den påbyr omtanke og forsiktighet for fremtidige handlinger alt efter de verdier som står på spill, og den kan ofte få en til å la være hvad en kunde ha lyst til. Bevisetheten om ansvar for det man har gjort, lar en ikke uten videre være ferdig med det forbigangne; det faller tilbake på en selv, som skyld eller for-tjeneste. Følelsen av ansvar er det som gir handlingene tyngde og verdi. Den kan virke nedtrykkende på den svake

og gjøre ham redd for å handle. Men for den ansvarsglade er den netop det som gjør tilværelsen rik og spennende. Uten ansvar vilde livet for alle være inderlig flaut og likegyldig. I særegen sterk form kommer bevisligheten om ansvar for gjorte gjerninger til uttrykk i følelsen av skyld og angerfølelser som går all naturlig lyst imot. De får et menneske til å gjøre meget som faller tungt og hårdt, og de kan drive det til fortvilelse og tilintetgjørelse.

Det kan ingen tvil være mulig om at i alle disse fenomener, i all samvittighetens dom over en selv, og ens egen dom over andre, ligger rent umiddelbart forutsatt viljesfrihet. Hadde man ikke frihet, så skulde man spare sig den tyngende ansvarsfølelse, og enn mer skyld og anger. Man slap be nogen om tilgivelse, og man kunde frabe sig enhver moralsk dom og bebreidelse. — Som bevis lider imidlertid de nevnte fenomener av samme svakhet som alle fenomener overhode, nemlig at de kan bero på en illusjon. Friheten med alle dens konsekvenser kan være blott og bar innbildning. Og det er netop hvad determinismen hevder. Men vil man påstå det, så må man også forklare hvordan illusjonen er opstått og hvad som ligger bak den. Også illusjoner må ha sin psykologiske årsak, og et virkelighetsgrunnlag. Selve fenomenene er sikre nok; ingen determinist kan bortforklare det faktum at mennesket føler sig fritt, at det kjenner ansvar, anger og skyld, oppløftelse og stolthet. Spørsmålet er derfor bare om man kan bevise at disse forestillinger beror på innbildning, og forklare hvordan den er kommet istand. Her viser det sig imidlertid at det aldri er lettere å bevise at noget er innbildning enn at det er virkelighet; det er ikke gjort bare med en løs påstand om illusjon som mange later til å tro. Ennu har ingen determinist kunnet gi en tilfredsstillende forklaring på hvordan frihetsfølelsen og de på den byggede etiske og moralske følelser og vurderinger skulde være opstått ved ren innbildning.

Man har anført enkelte ting som skulde kunne gjøre

det sandsynlig. Således har man sagt at frihetsfølelsen er lystbetonet, og derfor vil folk innbille sig at de er frie. Forklaringen slår imidlertid ikke til for ansvarsfølelsen som ofte kan være trykkende. Og den passer slett ikke for anger og skyldfølelse. Riktignok er det så at der kan være en vilje til å bære skyld, men det er ikke for skyldens del, men for frihetens. Å skyte skylden fra sig ved å si at man ikke kunde gjøre annet enn man gjorde selv om det var galt, er å gi avkall på evne til selvbestemmelse og menneskeverd. — Også forbrytere gir ofte uttrykk for det når det er spørsmål om sikring eller anbringelse i kuranstalt. — Men at dette har lite med lyst å gjøre, ser man tydelig i hvordan mennesker ydmyger sig ved å be om tilgivelse, og søker å sone sin skyld og finne forløsning i religionen, og i at skyldfølelsen kan drive til selvmord.

Determinister har også søkt å begrunne frihets- og ansvarsfølelsen evolusjonistisk. Følelsene er åpenbart av vital betydning. For den enkelte er troen på at han er fri og sin egen lykkes smed i høi grad stimulerende, og for et samfund er det åpenbart absolut nødvendig at dets medlemmer føler ansvar overfor hverandre. Derfor vil under kampen for tilværelsen de samfund ha seiret og fortrenget de andre, hvor frihets- og ansvarsbevisstheten var sterk. — En slik begrunnelse forklarer imidlertid åpenbart ikke hvordan det går for sig at de enkelte individer kan innbilde sig at de er frie og ansvarlige. Og ennu mindre forklarer de den dype anger og skyldfølelse som er langt fra å være livsfremmende og gunstig i kampen for tilværelsen.

Opdagelsen av regelmessighetene i menneskenes tilsynelatende vilkårlige handlinger slik som de kommer frem i statistikken, vakte særlig i forrige århundrede stor oppmerksomhet, og man mente i oppstillingen av et forbrydelsesens budsjett å ha et sterkt argument for determinismen. Imidlertid kan selvsagt ikke den konstans man kan finne i et stort antall tilfeller overhode si noget om hvorvidt den enkelte handling er fri eller ikke.

Alle de innviklede konstruksjoner og vovede hypoteser man har tydd til for å forklare det etiske livs fenomener som blotte illusjoner, viser tydelig at den aller enkleste og sandsynligste antagelse her er den at det slett ikke foreligger nogen illusjon, men at mennesket ganske enkelt har den frihet og det ansvar det føler. Det er den naturlige umiddelbare opfatning som uten videre stemmer med fenomenene, uten at man behøver ty til konstruksjoner. Den som vil hevde en annen opfatning, må ha den hele og fulle bevisbyrde. -- Det som har fremkalt forsøkene på å bortforklare de etiske fenomener som illusjoner, er intet fordektig ved fenomenene selv, men det at viljesfriheten blev antatt å være uforenlig med lovsammenhengen i verden. Er det imidlertid riktig som foran hevdet at viljesfrihet ontologisk er fullt mulig, så har man i virkeligheten ingen vektig grunn til å bestride den. Tvertom, når bare antagelsen av at viljen er fri kan gjøre vår umiddelbare naturlige opfatning og vårt rådende moralske og rettslige syn forståelig, må indeterminismen utvilsomt ha sandsynligheten for sig. Kan man ikke helt utelukke determinismens skeptiske påstand at alt bare beror på illusjoner, så kan man dog konstatere at den ikke har særlig vektige argumenter for sig. Tvertimot, går man determinismen nærmere efter i sommene, vil man opdage at den fører til resultater som langt fra er egnede til å gjøre den sandsynlig og antagelig.

Idet determinismen vil redusere menneskets frihet og selvbestemmelse til blotte illusjoner, berover den samtidig livet for enhver mulighet for interesse og verdi. I en verden hvor absolutt alt var bestemt av en ubrytelig lovsammenheng, vilde der ingen plass være for menneskelige mål og oppgaver. Mennesket med alle sine tanker og idealer, sine lengsler og lidelser vilde bare være en »automaton spirituale« som *Spinoza* kalte det, en maskine som trodde, tenkte, følte og led, kjempet og strebet ganske som den var opptrukket til. Med tilstrekkelig kjenskap til faktorene skulde ikke bare det enkelte menneskes liv til de minste detaljer,

til de intimeste følelser og de flyktigste ideer kunne forutsis, men også hele menneskehetens. Alt vilde bare være en evig blind utfølelse av krefter som engang var satt inn i verden, uten begynnelse, uten forandring og uten ende. Alt som er, måtte ligge innesluttet i det som var, det som kommer i det som er. En dyp likegyldighet og pessimisme måtte være den naturlige følge av et slikt syn. Derfor erkjenner også mange determinister at deres opfatning kan være farlig for ubefestede sjeler, — hvilket her vil si sådanne som vilde ta opfatningen alvorlig og eksistentielt. I virkeligheten er determinismen bare mulig som et abstrakt tilskuersynspunkt. Gjør man alvor av å betrakte også sig selv som helt ut behersket av ubrytelige lover, så må også alle ens tanker og meninger være absolutt årsaksbestemte; dette uansett hvilken art kausalloven blev antatt å være av, mekanisk materialistisk, biologisk, sociologisk eller psykologisk. Også ens forestillinger om sandt og usandt, og ens tro på determinismen eller indeterminismen måtte da være årsaksbestemte. Men derved ophever man også muligheten av overhode å vite noget. Sandhet blir ikke det som stemmer med virkeligheten, det blir bare en årsaksbestemt forestilling i et menneskes hjerne. Om hvorvidt den er riktig kan man intet vite; det eneste man kan mene å vite er at den etter forholdene er nødvendig. Men dermed er enhver mening overhode gjort umulig, også determinismen selv. Uten frihet kan man ikke engang konstatere ufriheten.

Indeterminismen betyr i det minste muligheten av å anta mening i tilværelsen. Når mennesket er fritt i tanke og vilje, kan det i et hvert fall søke. Det blir i virkeligheten en selvstendig skaper av sitt syn og sitt liv. Innenfor rammen av sine medfødte anlegg og de skranker miljøet setter, former individet selv sitt liv og sin karakter ved enhver viljesytring, i tanker og følelser det gir plass, i handlinger det øver. Det er noget mer enn en blot og bar årsaksbestemt utfølelse av de medfødte egenskaper, det er en fri formning av det gitte materiale. Som livet er det uforklar-

lige plus som av den døde natur skaper levende organismer, er den fri vilje det uforklarlige plus til bevisstheten som kan heve mennesket til personlighet. Den skiller mennesket i samme grad fra dyrene som livet skiller planten fra den døde natur, og bevisstheten dyret ifra planten. Hvordan en slik fri vilje virker, er riktignok uforståelig. En i siste instans årsaksløs skapelse er noget vi ikke kan forestille oss. Forsåvidt er indeterminismen like irrasjonal som determinismen. Bare i virkningene kan vi erkjenne friheten; som filosofen *Bruno Bauch* har sagt: »friheten er både op-gave og virkelighet, men virkelighet ikke som egenskap eller evne, men som process.«¹⁾

På enkelte områder erkjenner man lettere den skapende virksomhet. Et kunstverk lar sig ikke forklare bare ved de enkelte deler det består av, enten det er ord, farver eller toner. Heller ikke lar det sig restløs forklare ut ifra de psykologiske forutsetninger det er blitt til under. Det inneholder nok alle disse momenter av bearbeidet stoff og av kunstnerens forutsetninger. Men i siste instans er det noget mer enn man forklarer ved disse enkeltfaktorer. Det er en helhet, blitt til ved hvad vi også i daglig sprogbruk gjerne kaller en skapelse. — Men noget av det samme ligger det i enhver fri viljesakt. Den lar sig heller aldri restløst forklare, kun i høiden innfølede forstå.²⁾

Det er klart at det gapende svalg der således er mellom determinismen og indeterminismens syn på menneskene og deres stilling i tilværelsen, ikke kan være uten betydning for synet på strafferetten. For determinismen er strafferetten et nødvendig produkt av menneskets natur og samfundsutviklingen; det må være inkonsekvent å spørre efter me-

¹⁾ Grundzüge der Ethik. s. 281.

²⁾ jfr. professor Ragnar Vogt, *Etiske Problemer* s. 70: Individet, personligheten — gir oss intet hóldepunkt for nogen forklaring. Såsnart man determinerer, oppstiller man en grense, hvorved helheten opstykket og blir borte. Forøvrig uttrykker forfatteren sitt standpunkt til viljesproblemet meget fyndig: »Hverken Vår Herre eller årsaksloven bestemmer oss absolut.« s. 130.

ningen med den, eller om den er rettferdig og moralsk forsvarlig.¹⁾ Ut ifra indeterministisk synspunkt er det derimot uundgæelig å måtte ta op spørsmålet om strafferettens mening, hensikt og rettsgrunn fordi den er skapt under frihet og ansvar, ikke et årsaksbestemt resultat av en blind utvikling. Men som også erfaring viser, fører ikke indeterminismen med nødvendighet til et bestemt syn på strafferetten. Riktignok er det så at tilhengere av de klassiske gjengjeldelsesteorier gjerne har vært indeterminister, men forbindelsen er ikke nødvendig og der er mange undtagelser. Således har den østerrikske kriminalist *Merkel* hevdet at det bare er på deterministisk grunnlag gjengjeldelsesstraffen kan oprettholdes; indeterminismen derimot hugger over den nødvendige sammenheng mellom gjerning og gjerningsmann som gjengjeldelsen må forutsette. Omvendt er det intel iveien for at man fra indeterministisk standpunkt slutter sig til den positive skole. Et klassisk eksempel på

1) Således Lundstedt: »it is impossible to justify on moral grounds either punishment or liability for damages. Nor is it necessary. As a matter of fact, the legal rules of this kind are completely vindicated by the simple fact that Criminal Law and the Law of Torts are necessary to the existence of society.« — *Rationality or Superstition in Action for Place*; likedan i *Die Unwissenschaftlichkeit der Rechtswissenschaft* s. 55: »Der einzige reale Grund der Strafe: die Existenz der Gesellschaft schliesst die Existenz eines Strafrechts ein.« — At det ikke er så lett å undlate å stille spørsmålet om straffens grunn, synes det dog å fremgå av forfatterens uttalelser som unektelig nærmest virker som et — kanskje ubevisst — forsøk på å rettferdiggjøre straffen både for fornuftens og moralens domstol, noget som skulde være ganske overflødig dersom strafferetten utelukkende var et nødvendig produkt av samfunnsutviklingen. — Forøvrig virker det eiendommelig inkonsekvent når så hyppig deterministene hevder at gjengjeldelsesteorien er så barbarisk fordi forbryteren er ufri og ikke kan gjøre for hvad han har gjort; akkurat som om dommeren eller lovgiveren ved fastsettelsen av straffen er mere fri; eller som om deterministenes opfatning av humant og barbarisk mer kunde bero på en fri og objektiv vurdering enn det motsatte syn.

det har vi i *Ørsted*, som skarpt tar avstand fra *Feuerbachs* determinisme, men samtidig bestemt avviser gjengjeldelse som straffens grunnlag, fordi staten ikke kan tilstrebe å straffe all umoral, og fordi moralsk skyld ikke lar sig fastslå for mennesker og heller ikke en til skylden noiaktig svarende lidelse utmåle.⁴⁾

De moderne bestemmelser om sikring, kurativ behandling og forvaring står således ikke på nogen måte i prinsipiell strid med indeterminismen. I det hele er det ikke slik at man fra indeterministisk standpunkt må anta at ethvert menneske med nødvendighet har en etisk fri vilje på alle områder. Viljen er alltid bunnet av de grenser individets psyke setter, og det er intet iveien for å anta at en person i en bestemt situasjon eller helt i sin almindelighet ligger under for sine drifter og tilbøieligheter så han ikke kan være moralsk og strafferettslig tilregnelig. — I synet på forbryterne og på kriminalitetsproblemet i det hele er det intet iveien for at indeterminister temmelig langt kan dele deterministenes opfatning. I praksis gjør vel kanskje de fleste det også.

⁴⁾ Eunomia II §§ 4 og 16. Her uttales også s. 119: »Retsvidenskaben er saaledes, i sin Sphære, fuldkommen berettiget til at lægge den sunde Menneskeforstands Begreb om Frihed til Grund, uden at bekymre sig om den spekulerende Fornufts Tvivl desangaaende. Hvor den i en Handling ej genfinder dette Begreb, der erkender den ingen sand menneskelig Handling, der kan den ikke tillægge sine Love nogen Indflydelse.«

Angående de praktiske konsekvenser for strafferetten av et deterministisk og et indeterministisk grunnsyn kan henvises til Per Augdahl »Viljesfrihet, determinisme og strafferett« i Tidsskrift for Rettsvidenskap 1920 s. 352 flg. Forskjellene er her meget sterkt fremhevet.